

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ENTREPRENEURIAL SUBJECTIVITY OF MILITARY SERVICEMEN, ATO/JFO VETERANS

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних аспектів підприємницької суб'єктності серед військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС. Дослідження спрямоване на розкриття важливого аспекту адаптації військових до цивільного життя та на встановлення зв'язку між військовим досвідом та підприємницькою діяльністю.

У статті аналізуються психологічні аспекти, які сприяють формуванню підприємницької суб'єктності серед військових, такі як відповідальність, рішучість, стратегічне мислення та лідерські якості. Дослідження також вивчає фактори, які можуть перешкоджати адаптації ветеранів до підприємницької діяльності, такі як посттравматичний стресовий розлад, відсутність досвіду у сфері бізнесу та фінансові обмеження.

Результати дослідження можуть бути корисними для розробки програм підтримки та навчання для військових та ветеранів, які мають намір здійснювати підприємницьку діяльність. Вони сприятимуть збільшенню можливостей інтеграції цієї важливої групи осіб у суспільство та їхньому професійному та особистому розвитку після завершення військової служби.

У статті проводиться аналіз психологічних і соціальних чинників, які впливають на здатність військових до підприємницької діяльності, таких як структура особистості, досвід подолання стресів, лідерські якості тощо.

Результати дослідження можуть допомогти в роботі психологам, соціологам, підприємцям та організаціям, які працюють з ветеранами та військовослужбовцями, оскільки вони надають змогу краще розуміти особливості підприємницької активності в цій групі людей і сприяти їхньому соціальному та професійному розвитку після військової служби.

У статті також розглядається соціальний контекст і вплив ветеранів на розвиток підприємницької культури в Україні.

Ключові слова: соціально-психологічні особливості, підприємницька суб'єктність,

військовослужбовці, ветерани, АТО/ООС, психологічна адаптація, підприємництво, соціальна підтримка.

This article is devoted to the analysis of socio-psychological aspects of entrepreneurial subjectivity among servicemen and veterans of the ATO/JFO. The research is aimed at revealing an important aspect of military adaptation to civilian life and establishing a connection between military experience and entrepreneurial activity.

The psychological aspects that contribute to the formation of entrepreneurial subjectivity among the military, such as responsibility, determination, strategic thinking and leadership qualities are analysing in this article. The research also examines factors that may hinder veterans' adaptation to entrepreneurship, such as post-traumatic stress disorder, lack of business experience, and financial constraints.

The results of the research can be useful for the development of support and training programs for military and veterans who intend to carry out entrepreneurial activities. They will contribute to increasing the opportunities for the integration of this important group of individuals into society and will contribute to their professional and personal development after the end of military service.

Psychological and social factors that affect the military's ability to do business, such as personality's structure, experience in overcoming stress, leadership qualities, etc. are analysing in the article.

The results of the study can help in the work of psychologists, sociologists, entrepreneurs and organizations working with veterans and military personnel, as they will help in better understanding of the peculiarities of entrepreneurial activity of this group of people and contribute to their social and professional development after military service.

The article also examines the social context and influence of veterans on the development of entrepreneurial culture in Ukraine.

Key words: socio-psychological features, entrepreneurial subjectivity, military personnel, veterans, ATO/JFO, psychological adaptation, entrepreneurship, social support.

УДК 354:328.185
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.44>

Максѐм К.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Самойлова О.О.

здобувачка вищої освіти
ступеня магістра
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Сучасний світ стикається зі складними викликами і проблемами, пов'язаними зі станом безпеки та оборони нації, зокрема з актуальними питаннями особливостей військової служби та участі у збройних конфліктах. Україна переживає зараз повномасштабну війну, що спричинила рф, яка почалася ще з таких резонансних подій, як Антитерористична операція (АТО) та Операція об'єднаних сил (ООС) на Сході країни. Ці події не лише суттєво вплинули на безпеку та територіальну цілісність України, але також спричинили серйозні зміни психологічного та соціального становища тих, хто брав участь у них.

Ветерани АТО/ООС та військовослужбовці, які повернулися додому, стикаються із завдан-

ням інтеграції у цивільне життя та знаходяться перед вибором щодо свого майбутнього професійного розвитку. Багато з них обирає шлях підприємництва, спрямовуючи свою енергію і досвід на створення власних бізнесів і проєктів. Однак цей процес не є простим і часто супроводжується численними труднощами та викликами.

Отже, головною проблемою, яка стоїть перед науковим співтовариством та суспільством загалом, є розуміння та вивчення соціально-психологічних аспектів підприємницької суб'єктності військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС. Як впливає військовий досвід на їхню підприємницьку активність? Які фактори

визначають їхню мотивацію та готовність до підприємницької діяльності? Які перешкоди стоять перед ними на шляху до успішної реалізації підприємницьких ініціатив? Вирішення цих питань має важливе значення для створення ефективних програм та підтримки ветеранів у процесі їх реінтеграції та сприяє розвитку підприємницької сфери в Україні.

Останнім часом з'являється все більше наукових публікацій, що присвячені особливостям реінтеграції військових до умов цивільного життя. Наприклад, К. Горішня розглядає особливості професійної реадаптації осіб, які повертаються після участі у АТО/ООС, і виділяє такі групи реадаптації, як завершена, процесуальна і дезадаптивна. О. Скрипкін розглядає запити і очікування комбатантів у контексті соціально-психологічних аспектів реінтеграції до мирного соціуму. С. Кучеренко досліджує чинні механізми публічного управління ресоціалізацією учасників військових дій. Ключовою проблемою ресоціалізації вважається працевлаштування ветеранів. У цьому контексті М. Кобеля-Звір розглядає основні грантові можливості урядової програми «Єробота» для ветеранів та членів їх родин, а І. Тарновська і В. Власова досліджують вітчизняний та світовий досвід активізації підприємницької ініціативи ветеранів військових конфліктів і формування на його основі схеми активізації підприємницької ініціативи ветеранів АТО/ООС. Однак розгляд у науковому полі підприємницької суб'єктності військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей тільки планується, тому питання соціально-психологічного аналізу цього процесу залишається актуальним.

Отже, мета даної статті полягає в аналізі соціально-психологічних особливостей військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей як суб'єктів розвитку соціального підприємництва.

Військовослужбовці – це особи, що проходять військову службу в межах збройних сил або інших воєнних утворень, котрі відповідають умовам законодавства. Виконуючи свої зобов'язання, військовослужбовці знаходяться в межах екстремальних умов праці, що зумовлені психологічними, соціальними та індивідуальними особливостями.

Найголовнішим для будь-якого учасника бойових дій є виживання, для якого він використовуватиме певні правила [3]. Так, Д. Монро пропонує таку типологізацію правил виживання серед учасників бойових дій:

– безпека. Заради виживання під час виконання бойових завдань військовий постійно повинен дбати про власну безпеку. Надмірний контроль та пильність переслідують воїна довгий час, навіть після повернення в умови мирного життя;

– мета понад усе. Виконання бойового завдання від командування – це те, куди спрямована вся концентрація учасника бойових дій. На жаль, у мирних умовах колишньому солдатіві складно зосередити увагу на звичайних справах, особливо тих, які стосуються проявів власної ініціативи;

– питання довіри та використання ярлика «ворог». На війні солдати оволодівають навичкою не довіряти іншим, що дуже заважає при їх поверненні додому, особливо в сімейних стосунках;

– вирішення проблем. У межах проведення бойових дій солдати повинні дуже швидко приймати складні рішення, використовуючи швидку реакцію, логіку та інші вміння. Це слугує ускладненням сімейного життя, коли необхідно обговорювати рішення разом;

– звички. Військова справа тісно пов'язана з дисципліною, солдат зобов'язаний слідувати за своїм обладнанням та зброєю, тримати їх в чистоті та повній бойовій готовності. Після повернення додому подібні звички заважають побутовому життю, адже будь-яка річ, що виходить за межі «порядку» для військового, викликає бурні негативні емоції та виступає причиною сімейного конфлікту;

– абсолютний контроль. Будь-який солдат повинен бути непередбачуваним, щоб сприяти вдалому виконанню військового завдання (ворог не повинен дізнатися про плани або пересування штабу). В умовах цивільного життя сім'я очікуватиме від свого родича сталості та стабільності, котрої йому перший час бракуватиме;

– уникнення емоцій. На жаль, почуття страху, скорботи за побратимами та горя – невід'ємні частини військового життя, проте вони заважають солдатіві вчасно реагувати на загрозу від ворога. Саме тому учасники бойових дій намагаються вимкнути свої емоції, а потім не можуть увімкнути їх при мирному існуванні;

– військові розмови. Діалоги, що ведуть солдати в умовах потенційної загрози, не можуть вестися серед умов мирного життя, адже рідні учасників бойових дій не зможуть зрозуміти те, що пережив їх родич. Окрім того, розмови на військову тематику поза межами проведення військової операції можуть бути причиною виникнення міцних флешбеків, що погіршать психологічний стан колишнього учасника бойових дій.

Таким чином, основними складовими військових правил виживання ми можемо назвати безпеку, слідування меті, емоційну складову та контроль. Окрім того, перелік військових установок продовжує науковець Ф. П'юселик, котрий виділяє такі правила у солдатів [6]:

– миттєва пауза. У межах проведення бойових дій солдати оточені гучними та несподіва-

ними звуками, навколо відбувається метушня, тому необхідною навичкою є затримка дихання, концентрація на органах зору та слуху для миттєвої реакції на джерело шуму та знаходження виходу зі скрутною ситуації. Під час повернення додому така навичка заважатиме колишньому військовому, не даючи йому можливості розслабитися. Він завжди буде знаходитись у стані готовності до будь-якої несподіванки;

– вірність лише перевіреним побратимам.

Під час війни учасники бойових дій довіряють лише декільком особам, в котрих вони абсолютно впевнені. Сім'ї військових часто страждають від подібних наслідків проведення воєнних операцій, тому що член їх родини відчуває підозру через будь-яку похибку;

– думати заздальгідь. В активних бойових точках солдатам необхідно думати наперед заради уникнення небажаних маніпуляцій з боку ворога, забезпечення власної безпеки та безпеки товаришів. У мирних умовах колишньому учаснику бойових дій складно думати наперед про життя поза зоною військових дій;

– дій, якщо є небезпека. Загроза – це те, чого завжди очікує солдат у межах проведення військових операцій, тому, повернувшись додому, колишній військовий вважатиме, що загроза нікуди не поділася. Він діятиме автоматично, як звик на війні;

– відключення почуттів. Солдати навчені максимально не відчувати емоцій та фізичного болю, тому що такі фактори відволікають від виконання професійних завдань. Вдома ж солдат заново вчиться показувати свої емоції, намагається прислухатися до свого тіла;

– знання місцевості. Під час війни солдати точно знають, куди та як можна швидко захватитися за потреби. Думки про безпечне місце їх не покидають, вони розраховують усі плюси та мінуси свого сховища, знають про входи та виходи. При поверненні додому військові ще довгий час занадто багато уваги приділяють власній безпеці та безпеці своїх рідних.

Можемо впевнено стверджувати, що обидва дослідники фокусуються на внутрішньому стані військовослужбовців та їх здатності емоційного контролю, котрий впливає на подальше життя учасників бойових дій у мирному існуванні.

Зона проведення бойових дій має великий негативний вплив на психіку військовослужбовців, коли вони, ризикуючи життям, виконують накази своїх командирів. Кожен військовий має певні реакції власного організму на ситуації психотравмуючого характеру [2]. Науковці Т. Сила та Ю. Акименко пропонують таку кваліфікацію реакцій учасників бойових дій на ситуації, що загрожують життю: фізичні, емоційні та поведінкові.

Фізичні реакції поділяються на такі критерії:

– відчуття постійної втоми;

– проблеми зі сном;

– захворювання шлунку;

– надмірна пітливість, головний біль при думках про пережиті події;

– пришвидшене дихання та підвищений тиск;

– погіршення стану здоров'я в цілому.

Як вже зазначалося раніше, емоції є важливим критерієм індивідуально-психологічних особливостей, на думку дослідників Д. Монро та Ф. П'юселика. Емоційні реакції учасників бойових дій на стресові фактори включають в себе:

– кошмари під час сну;

– відчуття раптової злості або ненависті;

– нервовість та роздратування;

– страх перед життям після військових операцій;

– самоосуд;

– раптове погіршення настрою;

– збудливість, хвилювання;

– проблеми з отриманням позитивних почуттів;

– відчуття безпорадності;

– самотність;

– смуток.

Поведінкові реакції учасників бойових дій також мають багато чинників, серед яких є:

– агресія під час звичайних побутових занять;

– бурхлива реакція на гучні звуки, легка лякливість;

– відсутність концентрації, розсіяна увага;

– надмірна пильність, постійні думки про варіанти потенційних загроз;

– надмірне вживання алкогольних напоїв, використання тютюнових виробів або наркотиків;

– недбале ставлення до власного здоров'я;

– відсутність здорового апетиту;

– забуття типових побутових навичок або вмінь, необхідних для роботи;

– навмисне уникнення зустрічей з побратимами через можливе отримання флешбеків.

Наведені вище реакції є досить поширеними серед військовослужбовців, проте не є обов'язковими для них. Існує безліч особливостей, котрі солдати отримали під час військових операцій. До них також можна додати відсутність бажання спати на комфортному ліжку, проблеми з відпочинком, військовий не показує реакції на власне ім'я тощо.

Події, що впливають на безпеку рідної країни, викликають у громадян почуття патріотизму, особливо це стосується осіб, котрі виконують військові зобов'язання. Вважаємо за необхідне розглянути статус патріота як особливості учасників бойових дій.

Взагалі патріотизм – це бажання людини власними силами служити рідній країні з почуттям абсолютної відданості та любові [7].

Поняття «патріот» розкриває людину, котра відчуває патріотизм, тобто поважає свою батьківщину, шанує свій народ та віддана його традиціям.

Військовий патріотизм стосується таких психологічних особливостей військових: прийняття та готовність до складних умов проведення бойових дій є нормою поведінки військового; відданість військовим атрибутам (наприклад, прапор держави); витривалість при потраплянні до полону; готовність померти заради виконання військового завдання, що допоможе державі тощо. Можемо стверджувати, що патріотизм є невід'ємною частиною кожного військового, котра сприяє мотивації для виконання професійних завдань.

Соціальні суб'єкти також мають великий вплив на учасників бойових дій та відносяться до особливостей самого військового (С. Потапчук). Серед основних соціальних суб'єктів виділяють родину солдата, його військовий колектив та керівника. Розглянемо кожен з компонентів детальніше.

Родина відіграє суттєву роль як для самого військового, так і для всіх її членів. Сімейні стосунки, що побудовані на гармонії та взаєморозумінні, будуть слугувати підтримкою учасника бойових дій під час виконання службових зобов'язань, а також чинником для відновлення після повернення додому. У випадку постійних конфліктів та напруження в сімейному колі сім'я виступатиме негативним чинником на психологічний стан солдата під час служби (смуток, зловживання шкідливими звичками, порушення військових правил тощо) [5]. Тобто позитивні сімейні стосунки сприятимуть пришвидшенню нормалізації внутрішнього стану військового.

Психологічні процеси, що відбуваються в межах військового колективу, зумовлені психологічним кліматом, котрий позначає емоційну атмосферу серед учасників колективу. До позитивних особливостей військового колективу відносять згуртованість солдатів, відповідальність один за одного, довіру, чіткий розподіл зобов'язань, норм та правил, спільні переконання та життєві принципи. Негативні чинники військового колективу стосуються здебільшого непродуктивної взаємодії, конфліктної поведінки, відсутності поваги між учасниками та невдоволення результатими спільної діяльності. Так, військовий колектив має вагомий вплив на психіку кожного солдата.

Не відходячи далеко від колективу, треба згадати про керівника військовослужбовців. Він з почуттям повної відповідальності перед державою використовує владу та видає накази солдатам [4]. Керівник впливає на кожного солдата, використовуючи три таких основних критерії: мотиваційний (вмотивування учасників бойових дій); когнітивний (використання

теоретичних ресурсів, спрямованих на покращення психічного стану підлеглих); операційний (відновлення психіки військових практичними методиками). Також керівник впливає на вищезгаданий психологічний клімат, просуває здоровий спосіб життя серед підлеглих та тримає все під контролем. На жаль, у деяких ситуаціях військовий керівник має сильний негативний вплив на солдатів (приниження честі, надмірна критика тощо), що може призвести до серйозних емоційних травм.

Таким чином, можемо стверджувати, що індивідуальні особливості військовослужбовця зумовлені складними правилами виживання серед умов проведення бойових дій, факторів фізичного, емоційного та поведінкового характеру, патріотичним статусом та впливом соціальних суб'єктів.

Соціальне підприємництво можемо визначити як різновид підприємництва і соціальної активності, при якому використовуються бізнес-підходи і досягаються соціальні зміни на рівні громади шляхом залучення ключових суб'єктів до взаємодії [1].

Соціальне підприємництво в Україні стає все більш актуальним. Це пов'язано зі змінами в культурі споживання українців, які вийшли далеко за рамки орієнтації тільки на ціну товару чи послуги, адже зараз покупці активно цікавляться питаннями щодо того, де вироблено товар чи послугу, куди виробник спрямовує отримані кошти від продажу продукції чи послуги, з якими країнами налагоджено співпрацю, наскільки підприємство є соціально відповідальним і на які сфери спрямована соціальна активність. Але для ефективного функціонування соціального підприємництва недостатньо тільки активності та запиту споживачів.

Важливим фактором успішного розвитку соціального підприємства буде виступати соціально-психологічний клімат, який можна прослідкувати за такими індикаторами, як:

- спільний фокус (узгоджені цілі, потреби, цінності і методи взаємодії);
- висока мотивація (команда чітко усвідомлює, чому вона працює, а засоби мотивації можуть змінюватися відповідно до умов і побажань);
- емоційна близькість (відсутність проблем з комунікацією, наявність неформального спілкування);
- стресостійкість (здатність учасників команди швидко реагувати на обставини, що змінилися, певна гнучкість у складних ситуаціях);
- наявність зрозумілої організаційної структури (кожен усвідомлює свою роль, важливість, сильні та слабкі сторони тощо).

Більшість наукових досліджень у сфері економіки та психології доводить, що приділення

уваги соціально-психологічним особливостям функціонування підприємств сприяє зменшенню плинності кадрів, підвищенню продуктивності, а отже, сталості та стабільності економічної системи країни.

Варто зазначити, що вищезазначені елементи соціально-психологічного клімату зумовлюються певними факторами, що впливають на них. Щоб покращити соціально-психологічний клімат, зазвичай радять організувати комфортні робочі місця, заохочувати неформальне спілкування (важливо – саме заохочувати, а не змушувати працівників відвідувати якісь заходи поза межами робочого часу), надавати працівникам свободу вибору в деяких питаннях тощо.

Позитивний вплив на соціально-психологічний клімат у колективі також має коучинг, який дозволяє розкрити потенціал команди загалом і кожного її учасника окремо. Наслідком розкриття потенціалу виступає підвищення мотивації до подальшого розвитку, віра у власні сили.

Важливу роль і для розвитку підприємства в цілому, і для налагодження соціально-психологічного клімату зокрема відіграє розвинений емоційний інтелект учасників команди.

Емоційний інтелект не тільки сприяє покращенню соціальних навичок індивіда, але й розвиває загальну розумову активність. Отже, коли людина розуміє і вміє керувати емоціями, вона розвиває інтелектуальні здібності, що допомагає працювати ефективніше. Важливо, що емоційний інтелект можливо розвивати в будь-якому віці. Його розвитку може сприяти менеджмент соціального підприємства, якщо він буде фокусуватися не на традиційних підходах, що потребують лише раціонального мислення, а на більш новітніх, творчих, інноваційних.

Взагалі будь-який бізнес (а соціальне підприємство використовує бізнес-підходи) зацікавлений у створенні інновацій. Зазвичай інновація повинна відповідати трьом критеріям: вирішувати реальну і актуальну проблему, бути такою, яку можна втілити в життя з технічної точки зору, а також бути економічно вигідною.

Для розробки подібних інновацій наразі широко застосовуються людино орієнтовані техніки. Тобто для ефективного функціонування соціального підприємства важливо брати до уваги не тільки соціально-психологічні особливості внутрішнього середовища, але й соціально-психологічні особливості зовнішнього середовища. Однією з людино орієнтованих технік є дизайн-мислення.

Дизайн-мислення передбачає нелінійний процес створення інноваційного продукту чи послуги шляхом глибокого вивчення цільової аудиторії, креативних напрацювань команди,

створення прототипу з подальшим його тестуванням. Виходячи з особливостей цього алгоритму, зазначимо, що підприємство на фінальному етапі має цілком реалістичну картину про витрати, що знадобляться для реалізації цих ідей, і приблизний результат від впровадження. Це дозволяє уникнути дуже багатьох ризиків, пов'язаних із впровадженням інновацій. Саме тому впровадження дизайн-мислення в процес створення і роботи соціальних підприємств є досить актуальним, особливо в розрізі соціально-економічної і політичної кризи, що спричинена російською війною в Україні.

Якщо розглядати соціальне підприємство з точки зору персоналізованого підходу, тобто крізь призму особистісних характеристик соціального підприємця, військовослужбовці і ветерани АТО/ООС є чудовими потенційними суб'єктами соціального підприємства через їх здатність до емоційного контролю, загострене почуття патріотизму і високий рівень прив'язаності до соціальних суб'єктів (родина, побратими). Допоможуть підвищити цю підприємницьку суб'єктність, з точки зору цього підходу різноманітні техніки особистісного зростання і соціально-психологічна підтримка підприємців, розвиток їх креативних навичок, емоційного інтелекту і стресостійкості. З точки зору системного підходу наявну систему міцних соціальних зв'язків потрібно посилити додатковими навичками командної роботи (в цивільному житті), допомогти в розвитку ефективної системи лідерства в команді.

Така допомога буде слугувати соціально-психологічним підґрунтям для ефективного функціонування соціального підприємства в рамках партисипативного підходу, де потрібна злагоджена взаємодія ключових стейкхолдерів (держава, громада, бізнес і освіта). Цей процес дозволить сповна розкрити потенціал всіх соціально-психологічних особливостей підприємницької суб'єктності військовослужбовців і ветеранів АТО/ООС, бо надасть можливість задовольнити людські потреби всіх учасників процесу, створити комфортний соціально-психологічний клімат у колективі, розвинути і проявити емоційний інтелект, комунікативні навички, продемонструвати єдність цінностей і високий ступінь довіри, створити креативний простір для розвитку соціальних інновацій тощо.

Отже, соціально-психологічні особливості підприємницької суб'єктності військовослужбовців і ветеранів АТО/ООС полягають у наявності великої кількості задатків і сформованих соціальних рис, які в процесі швидкої соціально-психологічної допомоги можуть стати визначальними факторами післявоєнної відбудови України шляхом посилення розвитку соціального підприємства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The global and Ukrainian experience of social reintegration of hybrid war veterans in the modern society conditions / T. Kolenichenko, N. Nahorna, K. Maksom, A. Mekshun, T. Syla. *AD ALTA: Journal of interdisciplinary research*. Volume 11, Issue 2, Special Issue XX, November. 2021. P. 77–83.
2. Акименко Ю.Ф., Сила Т.І. Як допомогти родині учасника бойових дій : методичний посібник для соціальних працівників і психологів. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 144 с.
3. Ковальська І.Е. Особиста безпека військовослужбовців Державної прикордонної служби України: сутність, структура та соціально-психологічні чинники її забезпечення. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_18.
4. Кохан В.Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09; Національна академія прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2003. 18 с.
5. Пірен М.І. Конфліктологія : підручник. Київ : МАУП, 2003. 360 с.
6. Пьюселік Ф., Древіцька О. Методологія психологічної роботи з ветеранами і бійцями АТО. *Збірник наукових праць співробітників Національної медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика*. 2015. Вип. 24 (1). С. 655–660. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpsnmapo_2015_24\(1\)_110](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpsnmapo_2015_24(1)_110).
7. Циганчук К.А. Патріотизм як цінність. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. № 2. С. 4–11.